



# Het begon allemaal in Artis

*De opkomst van de natuurbescherming  
in Nederland*

MARGA COESÈL

KNNV Uitgeverij  
Heimans en Thijssse Stichting

## Voor Thijs en Timo

*‘Het is mij een dierbare plicht, om hier te getuigen van den grooten invloed, die het Genootschap Natura Artis Magistra heeft gehad op de verhoogde belangstelling van het Nederlandsche volk in zijn eigen vaderland.’*

*‘Het gastvrije Artis en de joviale dr. Kerbert hebben in 1901 niet alleen de geboorte aanschouwd van de Nederlandsche Natuurhistorische, maar ook van de Nederlandsche Ornithologische Vereeniging (...). Vier jaar later heeft de oudste dochter van de Natuurhistorische, nl de Vereeniging tot Behoud van Natuurmonumenten ook het levenslicht aanschouwd in Artis, alweer onder de auspiciën van Kerbert.’*

Jac. P. Thijsse. ‘Het zilveren feest van de N.N.V.’  
*De Telegraaf* Avondblad Zaterdag 22 Mei 1926.

Pagina 2: J.W. Wijsmuller, G.F. Westerman en J.W.H. Werlemann, de stichters van Natura Artis Magistra. Litho E.A. Tilly, 1888, bij het 50-jarig bestaan van Artis.

Pagina 6: Plattegrond van Artis, voorjaar 1854.

## Inhoud

7	Inleiding
8	Een bijzonder initiatief
12	Eli Heimans en Jac. P. Thijssse
17	Coenraad Kerbert
19	Opvolger van Westerman
23	Wetenschap en Kunst
27	Popularisering van de natuurstudie
31	Biologisch reveil
34	Fauna Neerlandica, museum van Nederlandse dieren
41	Lezingen en columns
43	'Artis is toch maar 't mooiste wat er op dierkundig gebied bestaat'
45	Plannen om zich te verenigen
49	Tentoonstelling voor Natuursport
52	Meningsverschil Thijssse en Kerbert
57	Artis toont zich opnieuw gastvrij
61	't Veentje en de Ruïne
66	Het Heimans Diorama
71	Einde van de periode Kerbert
75	Artis moet blijven
81	Epiloog. Artis bouwt aan zijn toekomst
85	Noten
93	Dankwoord
94	Beeldverantwoording
95	Register



## Inleiding

Dat rond 1900 de belangstelling voor de inheemse natuur opbloede, is vooral de verdienste van de onderwijzers Eli Heimans en Jac. P. Thijsse. Zij stonden aan de wieg van de georganiseerde natuurbeweging. Toch was het tweetal niet zo ver gekomen als zij geen steun hadden gekregen van Artisdirecteur Coenraad Kerbert. Zonder zijn hulp waren de Nederlandse Natuurhistorische Vereniging, de Nederlandse Ornithologische Vereniging en de Vereniging Natuurmonumenten wellicht niet of pas veel later opgericht.

Dat de Amsterdamse dierentuin begin vorige eeuw het centrum was van de opkomende natuur- en natuurbeschermingsbeweging is in de vergetelheid geraakt. In publicaties over Artis kom je er nauwelijks iets over tegen. Dat lijkt misschien vreemd, maar natuurbescherming was decennialang een marginaal verschijnsel in de maatschappij. Vrijwel niemand zag het belang ervan in. Dat veranderde pas in de jaren zestig. Nadat Nederland zich min of meer hersteld had van de gevolgen van de Duitse bezetting, bloeide de belangstelling voor de natuur weer op. In die tijd nam de omvang en het aanzien van de natuur- en de natuurbeschermingsbeweging toe. Maar toen dacht niemand meer aan de periode waarin het allemaal was begonnen en de hoofdrolspelers Heimans, Thijsse en Kerbert waren er niet meer om de herinnering levend te houden.

Ook bij de natuurorganisaties zelf weten de leden tegenwoordig nauwelijks hoe belangrijk de rol van Kerbert was bij de oprichting van hun vereniging en hoe nauw de verbondenheid was met Artis. Het wordt daarom tijd het verhaal over Artis en de opkomst van de natuurbescherming in Nederland eens uitvoerig te vertellen.

## Een bijzonder initiatief

Het was maar een klein berichtje in het *Algemeen Handelsblad* van 15 mei 1838. Toch zullen veel Amsterdammers verrast hebben opgekeken: ‘Wij vernemen, dat hier eerlang een inrigting zal geopend worden, welke de aandacht van den land-, maar vooral van den stadgenoot, in hooge mate verdient.’<sup>1</sup>

Wat was het geval? De Amsterdamse boekhandelaar Gerard Westerman had met twee vrienden een Zoölogisch Genootschap opgericht. De drie notabelen wilden de kennis der natuur ‘op eene

aangename en aanschouwelijke wijze’ bevorderen. Om dat doel te bereiken hadden zij een stukje grond gekocht aan de Middellaan in het Plantaadje, waarop zij met een paar papegaaien, aapjes en een Surinaamse boskat een dierentuin begonnen. Het initiatief werd met instemming ontvangen. Amsterdam was tenslotte een stad ‘wier zeevaart zich tot de verst gelegen stranden uitstreckte’ en daarbij paste ‘eene zooveel mogelijk volledige verzameling’ van ‘alle merkwaardige voortbrengselen der natuur’.<sup>2</sup> De ‘Zoölogische Inrigting’ zou een sieraad kunnen worden voor de stad, die – zo stond in de krant – vergeleken bij andere hoofdsteden ‘nog in zoo menig en ook in dit opzigt te wenschen overlaat.’<sup>3</sup>

8



Portret G.F. Westerman.  
Schilderij Thérèse Schwartzé, ca 1878.

Het Zoölogisch Genootschap werd opgericht onder de naam *Natura Artis Magistra*, ‘De natuur als leermeesteres van kunsten en wetenschappen’, maar die lange naam werd in de volksmond al snel afgekort tot Artis.<sup>4</sup>

Westerman vervulde de rol van directeur en hij deed dat met verve. Het lidmaatschap van het Genootschap was een exclusieve aangelegenheid. Je moest over een ruime beurs beschikken om de jaarlijkse contributie te kunnen betalen die toegang gaf tot de tuin. Artis groeide uit tot een geliefde ontmoetingsplek: de leden kwamen er samen om naar de dieren te kijken, maar ook om naar muziek te luisteren of te wandelen in de schaduw van de bomen. De gewone man had aanvankelijk geen toegang tot de tuin. Dat veranderde pas in 1852, zij het nog mondjesmaat. In dat jaar gaf Artis toestemming dat het personeel van de leden, dus de dienstboden en werkmannen, op twee zaterdagmiddagen in september tegen een geringe betaling de dierentuin konden bezoeken.

In 1852 werd ook begonnen met de bouw van het Groote Museum aan de Middellaan, een imposant gebouw bestaande uit twee ‘gezelschapszalen’ op de begane grond en daarboven twee hoge museumzalen waar de collectie opgezette dieren en skeletten, schelpen en andere pronkstukken aan het publiek kon worden getoond.

De bouw van het Groote Museum markeert het begin van een periode waarin Amsterdam zich in hoog tempo ontwikkelde van rustig



Bewijs van toegang voor een persoon, 1863.





Het Groote Museum. Tekening Cornelis Springer, 1852 [1855].

provinciestadje tot bruisende metropool. De hoofdstad werd het dynamisch centrum van de opkomende industrie. De verhoogde bedrijvigheid trok werkzoekenden uit het hele land, waardoor het aantal inwoners van de stad in korte tijd verdubbelde: van ongeveer 250.000 in 1850 tot 510.000 in 1900. De stad barstte uit zijn voegen en dat leidde tot verhoogde bouwactiviteiten. Behalve nieuwe woonwijken verzezen er in die jaren ook diverse imposante gebouwen. Na het Groote Museum dat in 1855 zijn deuren opende, kwam in 1867 het Amstel-

hotel gereed, gevolgd door het Rijksmuseum, het Theater Carré, het Concertgebouw, het Centraal Station, de Stadsschouwburg en, in 1895, het Stedelijk Museum.

Amsterdam gonsde van de activiteiten. Het was de tijd van de Tachtigers, de opkomende arbeidersbeweging en de eerste feministische golf.



De grote laan van Artis. Prent Elias Spanier/H.W. Last, ca. 1856.

## Eli Heimans en Jac. P. Thijssen

Onder de mensen van buiten die hun geluk in de hoofdstad kwamen beproeven, bevond zich ook Eli Heimans, een slimme, jonge onderwijzer van eenvoudige komaf.<sup>5</sup> Hij werd in 1861 in Zwolle geboren in een familie van Oost-Europese Joden. Heimans arriveerde in 1882 per stoomtrein in Amsterdam, met een aanstelling op zak om les te kunnen geven op een school in de oude Jodenbuurt. De jonge onderwijzer voelde zich in het begin diep ongelukkig in de drukke, lawaaierige stad met zijn stinkende grachten. ‘Zaterdagmiddags zoo gauw de schoolbel luidde, holde ik tegelijk met de kinderen weg; ik vloog de vunze woelige steeg uit, de gloeiende warme en droogstoffige straten door, waarin een rossig, grijze stofmist hing (...).’<sup>6</sup>

Maar zijn gevoel van onbehagen verdween al snel toen hij ontdekte dat er aan de stadsrand nog volop natuur te vinden was, velden met bloeiende kruiden en nestelende vogels. Hij genoot ook steeds meer van de voordelen die het stadsleven bood: de vele culturele instellingen en de contacten met gelijkgezinden. Uiteindelijk zou Heimans zijn leven lang met overtuiging in de hoofdstad blijven wonen, vanuit het idee: je waardeert de natuur pas goed als je er niet meer dagelijks in verkeert.

Voor de jonge onderwijzer was de natuur zijn lust en zijn leven. In het klaslokaal ontdekte hij al snel dat de leerlingen zijn passie niet deelden. Of liever gezegd, zij hadden geen flauw benul van het natuurleven en dat was eigenlijk ook



Eli Heimans



Eli Heimans met een klas leerlingen.

geen wonder. De arbeiders en hun gezinnen woonden dicht opeengepakt in nauwe straten en stegen waar geen sprietje groen te ontdekken viel. Op school werd ook nauwelijks aandacht besteed aan planten en dierkunde. Het vak was weliswaar sinds 1857 verplicht, maar de meesters en juffen zagen het nut ervan niet in. Met rekenen, taal en schrijven, ja, daar kon je verder mee komen in de maatschappij, maar met kennis van de natuur? Een probleem was dat de leerkrachten zelf ook niets wisten van het vak en geschikte lesmethoden waren er al evenmin.

Om in deze leemte te voorzien schreef Heimans zelf maar een lesboekje voor het natuuronderwijs, getiteld *De levende natuur*. Het was een originele methode die niet – zoals in die tijd gebruikelijk – gebaseerd was op dorre, systematische feiten, maar op de natuur



Heimans lesboekje



Jac. P. Thijssse, 1912

zelf. Heimans wilde zijn leerlingen laten zien hoe planten en dieren leven en hoe zij met elkaar levensgemeenschappen vormen. Hij nam daarbij de flora en fauna van het Sarphatipark als voorbeeld.<sup>7</sup>

Met zijn boekje trok Heimans de aandacht van Jac. P. Thijssse, een jonge collega die zijn belangstelling voor de natuur deelde. Jacobus Pieter Thijssse, roepnaam Ko, werd in 1865 geboren in Maastricht.<sup>8</sup> Zijn vader had in die tijd een eenvoudige functie in het leger. Later zou hij een baan krijgen als notarisklerk. Het gezin verhuisde veel. Via Grave en Woerden, arriveerden de Thijsses in 1877 in Amsterdam. Daar werd Ko, de knappe kop van de familie, twee jaar later toegelaten tot de kweekschool voor onderwijzers en onderwijzeressen. Tussen zijn medescholieren viel hij toen al op door zijn kennis van de natuur. Na het behalen van zijn akte, in 1883, werkte hij eerst een paar jaar als onderwijzer in Amsterdam en solliciteerde toen met succes naar een baan als hoofd van een lagere school met uitgebreid onderwijs op Texel.

Thijssse was onmiddellijk onder de indruk van het natuurschoon op het toen nog vrijwel onbekende 'schapeneiland'. Hij maakte intensief studie van de flora en fauna, vooral van



Plaatje uit het Verkade-album *Texel* (1927). Aquarel L.W.R. Wenckebach.

de vogels. In de zomer van 1892 keerde hij echter met zijn vrouw, die zwanger was van hun eerste zoon en moeilijk kon wennen op het eiland, terug naar Amsterdam. Hij ging werken als hoofd van een school aan de rand van de Jordaan.

Het jaar daarop maakte hij kennis met Eli Heimans. Hij complimenteerde zijn collega met het lesboekje waar hij bijzonder enthousiast over was. Al pratende kwam het tweetal op het idee samen een serie boekjes te gaan maken over levensgemeenschappen van planten en dieren in bos en hei, sloot en plas. Dat was geen geringe opgave. De beide onderwijzers beseften dat zij op het gebied van natuurstudie maar amateurs waren. Om toch goed beslagen ten ijs te komen klop-ten zij aan bij iemand in wie Thijsse veel vertrouwen had: Artisdirecteur Coenraad Kerbert.



Het aquarium in Artis. Vier interieurafbeeldingen en één exterieur.  
Prent J.C. Greive jr/ E.A. Tilly.

## Coenraad Kerbert

Thijssse kende Kerbert nog uit zijn tijd op de kweekschool. De bioloog Kerbert werkte daar toen als leraar plant- en dierkunde. Kerbert had plezier gehad in de jonge Thijssse en hem meegenomen op excursies. Ook na de kweekschoolperiode hield het tweetal contact.

Coenraad Kerbert was niet eens zoveel ouder dan Thijssse. Hij werd in 1849 geboren in Monnickendam en verhuisde op jonge leeftijd naar Amsterdam.<sup>9</sup> Zijn vader was predikant. Anders dan Heimans en Thijssse kreeg Kerbert de gelegenheid een universitaire opleiding te volgen. Hij begon zijn studie aan de natuurfilosofische faculteit van het *Athenaeum Illustre*. Daar nam hij actief deel aan het studentenleven waarbij hij opviel door zijn bestuurlijke en organisatorische kwaliteiten. Omdat je in die tijd in Amsterdam nog geen academische examens kon afleggen, volgde hij colleges in Utrecht en Leiden en vertrok daarna naar Leipzig. Nadat hij daar zijn studie had afgerond en in 1876 was gepromoveerd, keerde hij terug naar Amsterdam. De Amsterdamse Illustere School werd het jaar daarop verheven tot gemeentelijke universiteit. Bij die gelegenheid werd Kerbert aan deze instelling benoemd tot assistent zoölogie, een functie die hij kort daarna combineerde met die van leraar plant- en dierkunde op de kweekschool.

Als assistent zoölogie werd Kerbert in 1879 gevraagd de organisatie en inrichting van het nog te bouwen Artis-aquarium op zich te nemen. Het bestuur van het Genootschap koesterde al lang de wens om de dierentuin – net als die van Londen en Parijs – uit te breiden met een zee- en zoetwatareaquarium. Artis had zelf geen geld voor zo'n kostbaar project. Dat het toch gerealiseerd kon worden, kwam